

Madonnaliljen – dens kulturhistorie frem til renæssancen

The Madonna Lily, Lilium candidum – its cultural history up to the Renaissance Period

Keywords: Madonna Lily, Renaissance

Karin McMillan

Når vi hvert forår og efterår gribes af løgfeberen, står løgkataloger, planteskoler, havecentre og supermarkeder i kø med en mangfoldighed af forskellige liljeløg – et væld af asiatiske, orientalske, amerikanske hybrider og ind i mellem et par rene arter. Men denne mangfoldighed er af relativ ny dato, for det er først i anden halvdel af 1900-tallet, at der for alvor kommer gang i det hybridiseringsarbejde, som har gjort liljen til en folkelig, populær og nem plante. I starten af 1900-tallet havde man i princippet kun de rene arter at vælge mellem, og de var ofte vanskelige at dyrke. Antallet af hybrider kunne tælles på én hånd. Og selv arterne var for de flestes vedkommende nye på markedet. Flertallet blev først opdaget i løbet af 1800-tallet i Asien, enkelte endda først i 1900-tallet, f.eks. blev en af nutidens havefavoritter, kongeliljen (*L. regale*), først fundet i 1903 og udbudt til salg her i landet i 1928¹.

Fig. 1. Priscilla Susan Bury, Madonnalilje 1830erne

Madonnaliljen er så vidt vides både den tidligst kendte og længst dyrkede lilje. I flere tusind år har den været en populær og elsket plante både i og uden for haverne. Man møder den i de romerske haver, i klosterhaverne, adelens haver og til sidst også i helt almindelige haver. Indtil 1500-tallet er det den eneste kendte havelilje. I 1597 skriver en af de store engelske urtebogsforfattere, John Gerard, at 'Our English white Lilly groweth in most gardens of England'. Herefter bliver den fast inventar i landbohaverne, og det er stadig her, man hyppigst finder den og kan nyde dens helt vidunderlige duft og Ariel-rene hvidhed.

I dag er dens popularitet og udbredelse mange steder begrænset. Det er der flere årsager til. For det første trives den ikke sammen med andre liljer og smittes let med skimmelsvamp. Mange vil derfor have oplevet, at deres bestand af madonnaliljer er skrumpet ind, når andre liljer er rykket ind i haven. For det andet har den fået konkurrence fra mange andre og mindre lunefulde liljer, og for det tredje spiller det religiøse mange steder i dag en mindre rolle end tidligere. I katolske lande, hvor religionen og madonnaliljens religiøse symbolik stadig spiller en stor rolle, træffer man den hyppigere, f.eks. finder man den som standardinventar i rumænske haver, og går man ind i en katolsk kirke, ser man den ofte på alteret eller foran et Maria-billede.

Madonnaliljens lunefuldhed er ikke noget nyt fænomen, allerede Englands grand old lady på haveområdet, Gertrude Jekyll, klager over det i sin bog om liljer, men alligevel siger hun: 'If one might have only one Lily in the garden, it would have to be the beautiful old White Lily'.

Det er denne liljes tidlige historie frem til renessancen, vi her skal følge. Det samtidig en vandring gennem Europas religiøse, politiske og kulturelle historie – en historie, der starter i det østlige Middelhavsområde.

Billedkilder

De tidligste kilder til liljens historie er afbildninger på kunsthåndværk og vægmalerier. Fra o. 1500 f. Kr. findes der adskillige afbildninger af liljer, som på nær nogle få undtagelser formentlig forestiller madonnaliljen. De stammer alle fra Middelhavsområdet. En sikker identifikation kan undertiden være vanskelig, da de tidligste afbildninger ofte er meget stiliserede. Man har især fundet afbildninger på Kreta og det græske fastland, men også i Ægypten. I dag vokser madonnaliljen kun vildt i Sydøsteuropa og det sydøstlige Middelhavsområde, bl.a. i bjergegne i Grækenland og Tyrkiet, men ikke på Kreta og i Ægypten. Hvor den oprindeligt kommer fra, ved man ikke. At den har været afbildet siger kun noget om, hvor den har været dyrket, ikke nødvendigvis noget om, hvor den har vokset vildt. Flere tusind år før Kristi fødsel var der en livlig handel og udveksling af planter mellem landene i Middelhavsområdet, bl.a. Mesopotamien, Ægypten, Kreta og Grækenland, og liljeløg er formentlig – med vilje eller ved et

tilfælde – vandret med handelsfolk og andre rejsende rundt i dette område eller er bragt med fra erobringstogter. Plantesamling var på mode o. 1100 f. Kr., og krigsherrerne bragte ofte planter med tilbage fra de lande, de erobrede. Der er også andre bud på, hvorfor madonnaliljen dukker op i lande, som man ikke mener, den naturligt hørte hjemme i. Nogle mener f.eks., at fønikiske søfarere har 'eksporteret' den til de omkringliggende lande, hvor den så har naturaliseret sig⁴, andre at nomader har haft dem med i deres 'madkasse' som spiseløg og har tabt nogle undervejs.

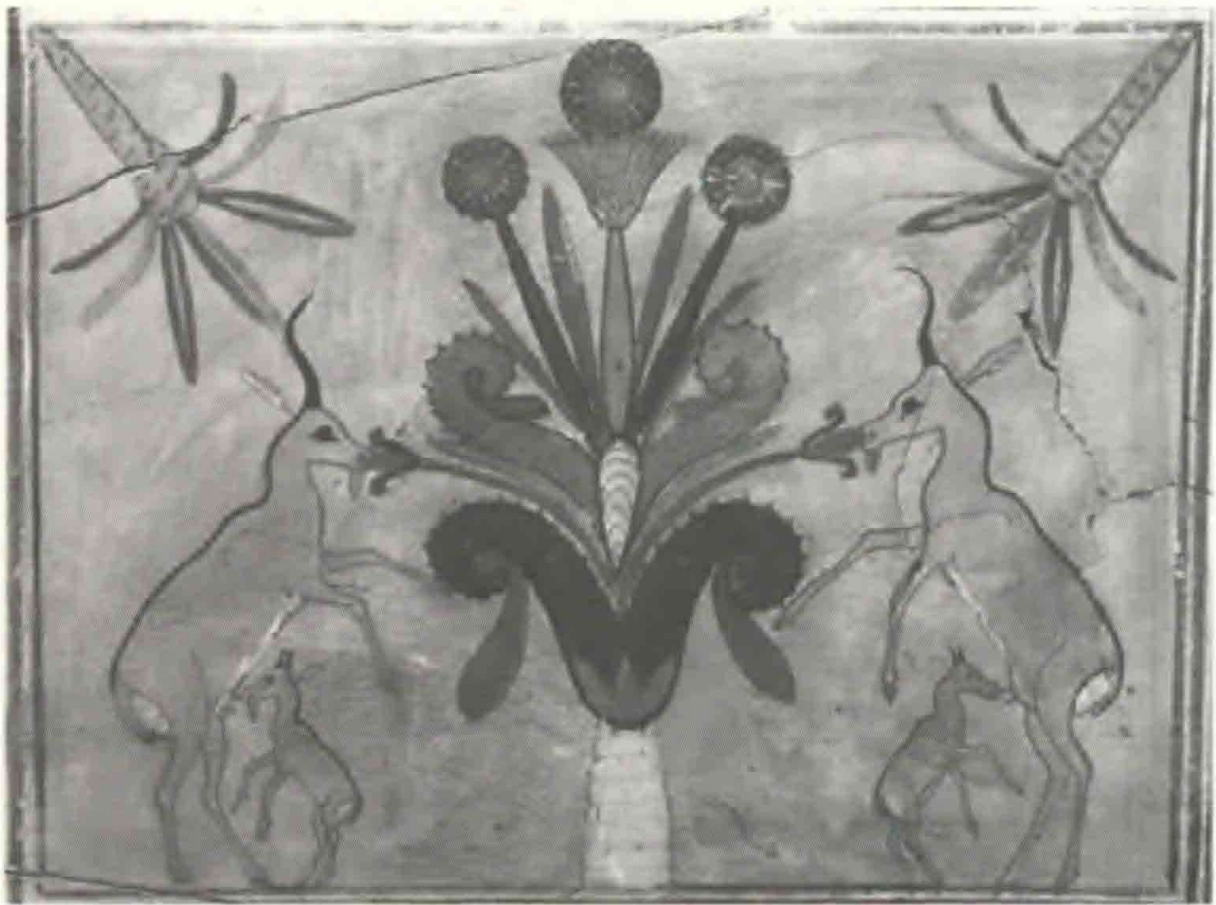

Fig. 2. Gravfund i Ægypten fra o. 1500 f.Kr.

I Theben i Ægypten har man i en grav fra o. 1500 f. Kr. fundet en trææske med et smukt symmetrisk opbygget syrisk motiv, hvor to gazellekid dier deres mødre, der begge står på bagbenene og suger føde af en lilje i en blomsteropsats⁵. På Kreta er der fundet mange afbildninger på vægmalerier, smykker, vaser, signetringe mm. fra den minoiske kultur, bl.a. i paladset i Knossos, som blev delvist ødelagt omkring 1500 f. Kr. – måske af invaderende mykenere fra det græske fastland.

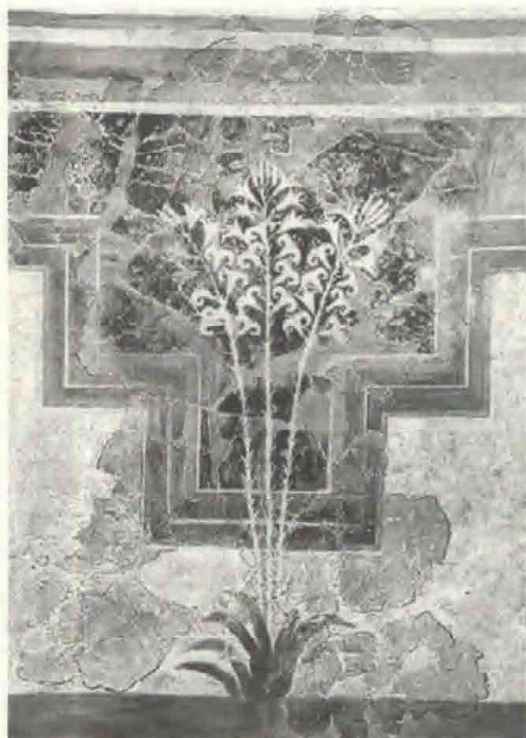

Fig. 3. Motiv fra liljevillaen i Amnissos på Kreta ca. 1500 f.Kr.

I byen Amnissos ikke langt fra Knossos er der i den såkaldte liljevilla fundet et vægmaleri med høje hvide liljer, højst sandsynligt madonnaliljer. I Mykene på den græske halvø Peloponnes har man ved udgravning af det gamle borganlæg fundet en signetring, der viser ofrende kvinder med liljer i hænderne⁶. I paladset i Knossos kan man stifte bekendtskab med den berømte liljeprins omgivet af stiliserede hvide og røde liljer, men disse liljer er tilføjet ved en fantasifuld restaurering af arkæologen Arthur Evans i 1920'erne, og der er ikke belæg for, at de oprindeligt har været der.

Fig. 4. Reliefmotiv med madonnaliljer fra Ninive 7. årh. f.Kr.

Madonnaliljen dukker herefter løbende op i den mellemøstlige billedkunst – f.eks. på et relief fra den gamle assyriske

hovedstad Ninive, der lå i det nuværende Irak. Relieffet er fra 7. årh. f. Kr. og viser en stående hanløve og en hunløve, der ligger og hviler sig, frodigt omgivet af træer, vin, høje strunke madonnaliljer og margeritter⁷. I Syrien finder man fra samme tid et stenrelief, der viser landets hersker under et festmåltid i en skyggefuld have med palmetræer, cypresser, åkander og liljer, som den engelske haveskribent og historiker Penelope Hobhouse mener både omfatter madonnaliljer og tyrkisk lilje (*L. chalcedonicum*)⁸. Madonnaliljen skal også have været en del af plantesortimentet i et af verdens syv underværker, Babylons hængende haver, som kong Nebukadnesar 2. efter sigende anlagde i 500-tallet f. Kr. ved Eufrats bred i det nuværende Irak for at glæde

sin hustru, som savnede sit hjemlands skovklædte bjerge⁹. Nebukadnesar er i dag mindre husket som den omsorgsfulde ægtemand end som tyrannen, der ødelagde Jerusalem. Saddam Hussein, der betragtede sig selv som reinkarnationen af Nebukadnesar, forsøgte at genskabe det gamle Babylon med dets hængende haver.

Der er flere grunde til, at man har afbildet madonnaliljen og måske transporteret dens løg med sig, men fælles for dem er, at man har tillagt den en særlig betydning. Man har givetvis nydt dens skønhed og vidunderlige duft, men når den optræder i fint selskab med landets hersker på det syriske stenrelief, skyldes det snarere, at liljen har været en importeret plante og derfor er blevet et statussymbol⁸. På Kreta har den haft betydning som royalt og kultisk symbol, mens man i Ægypten mere har lagt vægt på dens nytteværdi – dels til parfumefremstilling, dels som læge- og fødemiddel.

Skriftlige kilder

Billedkilderne suppleres langsomt med skriftlige kilder. Liljen omtales indirekte hos Homer, som i Illiaden taler om den liljearmede Hera og om den 'skære liljevåndshud'¹⁰. Illiaden sættes generelt til 700-tallet f. Kr., men er muligvis først nedskrevet i 500-tallet. I Grækenland bliver liljen ligesom på Kreta et kultisk symbol. Den er Zeus' hustru Heras symbol, den indgår i den græske mytologis fortællinger om Hera, og den bruges i sygdomsbehandlingen ligesom i Ægypten. Liljen er også omtalt flere steder i Det Gamle Testamente, smukkest i Højsangen, der i sin kendte form menes at stamme fra 400-tallet f. Kr.:

*Min elskede er gået ned i sin have,
til balsambedene,
for at vogte sin hjord i haverne
og for at plukke liljer.¹¹*

Med romerne – i århundrederne lige før og efter Kristi fødsel – stiger mængden af skriftlige og andre kilder, og madonnaliljen dukker op i flere sammenhænge end tidligere: i medicinske urtebøger som videnskabsmanden Plinius den Ældres *Naturalis historia* og lægen og botanikeren Dioskorides' *De materia medica* fra 1. årh. e. Kr., hos have- og landbrugsforfattere som Varro i 1. årh. f. Kr. og Columella i 1. årh. e. Kr., i mytologiens fortællinger og i digtekunsten. Også i billedkunstregi møder man den, f.eks. i havescenerier på vægmalerier i bl.a. Pompeji. Romerne kendte først og fremmest madonnaliljen som kulturplante, og den er formentlig blevet introduceret fra Grækenland, muligvis af græske gartnere, der emigrerede til Rom for at finde nye arbejdsgivere, efter at romerne havde besejret Grækenland.

Fig. 5. Apuleius Platonicus' Herbarium, Canterbury, fra begyndelsen af 1200-tallet

Plinius den Ældre og Pompeji

Til op i 1800-tallet kan man i urtebøger finde anbefalinger til, hvordan man anvender madonnaliljen mod diverse lidelser og svagheder – anbefalinger, der bygger på en blanding af iagttagelse og overtro. Mange af disse urtebøger minder indholdsmæssigt om hinanden, hvilket skyldes, at de i større eller mindre grad går tilbage til Plinius og Dioskorides, som igen bygger på ældre bogruller.

Plinius¹² fortæller, hvordan madonnaliljens løg tillavet på forskellig vis kan hjælpe mod bl.a. slangebid og svampeforgiftning og bruges ved ligtorne, bylder, ringorm, menstruation, brud og spasmer. Det kan såmænd også fjerne rynker.

Plinius skriver endvidere, at kun liljen kan måle sig med rosen i berømmelse, og at det er en god ide at kombinere de to, for liljen begynder at blomstre, mens rosen er midt i sin blomstring.

Hvor meget Plinius egentlig kendte til liljer er dog et spørgsmål. Han skriver bl.a., at hvide liljer formeres ligesom roser! Og han slutter sit lille afsnit om liljer med en sød historie om, hvordan man selv kan lave purpurfarvede liljer: i juli tager man de visne blomsterstængler, binder dem sammen og hænger dem op over ildstedet. Når frøene har løsnet sig, lægger man dem i marts i bundfaldet fra mørk eller græsk vin, til de antager vinens farve. De puttes derefter i små jordriller, og der hældes lidt bundfald rundt om hver af dem. Og hokus pokus får man en dag nye purpurfarvede liljer. Eller som Plinius selv siger det – i engelsk oversættelse: 'it is wonderful that a plant can be so dyed as to grow a bloom that is also dyed'¹³.

Plinius døde i august 79, mens han udforskede Vesuvs udbrud – formentlig kvalt af giftgasser. Pompeji blev ødelagt af vulkanudbruddet. Under 6 meter aske og pimpsten lå byen skjult for omverdenen, indtil udgravninger begyndte i 1748. Man graver stadig

og finder stadig nyt. Så sent som i 1979 fik man udgravet villa Casa del Bracciale d'oro, hvor et af vægmalerierne giver et kig ind i en velhaverhave. Man får her fornemmelsen af at stå ved indgangen til en have. I det gamle Rom var både husenes vægge inde og ude og havens mure ofte dekoreret med billeder af haver. Det gav indendørsrummet en illusion af udendørs haveatmosfære.

Fig. 6. Detalje med madonnalilje på vægmaleriet i Casa del Bracciale d'oro

Skulptur og planter spillede sammen i den romerske have, og det pompejanske vægmaleri byder da også på alt fra træer, fugle, buster, piedestaler, springvand, teatermasker til blomster som madonnaliljer, roser, valmuer, iris, morgenfruer og violer. Det er et planteudvalg, der kommer til at gå igen i have-sammenhæng i de næste mange hundrede år.

Vægmaleriet er blandt de første kendte eksempler på dyrkningen af liljen som prydblade og ikke kun som nytte- eller kultplante. Den kan meget vel have været et statussymbol, eftersom den er importeret fra Grækenland. Men det er ikke kun i Pompeji, madonnaliljen optræder som prydblade. F.eks. anbefaler Varro anlæggelse af lysthaver og taler i den forbindelse om, hvornår liljer skal plantes, og Columella nævner i sin poetiske opremsning af årstidernes blomster i *De Re Rustica* de blomstrende liljers hvide bægre¹⁴. Selv i køkkenhaverne indgik madonnaliljer, hyacinter og valmuer som dekorativt element¹⁵.

Romersk mytologi og litteratur

Romerne forbandt ligesom grækerne mange af deres guder og gudinder med træer, buske og blomster, og det har haft betydning for plantevalget. Madonnaliljen var gudinden Junos blomst - i græsk mytologi Heras blomst. Juno var hustru til Jupiter i en af

fortællingerne om Juno, hedder det, at hun anvendte sin magiske lilje til at undfange den senere krigsgud Mars uden mandlig indblanding¹⁶. En myte, der sikkert har begejstret senere tiders kvindebevægelser.

Hos digteren Vergil (70-19 f. Kr.) møder man liljen flere gange og i forskellige sammenhænge. I *Georgica* priser Vergil sin gamle ven Corycius' simple liv. Corycius går ude i sin have og passer sine roser, hvide liljer, valmuer og urter. I hyrdedigtene *Bucolica* skal liljer lokke en ung mand – sikkert med sin duft: '*Komm doch zu mir, mein strahlander Junge! Körbe voll Lilien bringen die Nymphen dir mit...*'¹⁷, og i *Aeneiden* dukker den op ved glemslens flod Lethe, hvor de døde glemmer deres tidligere liv, når de drikker af dens vand. Hovedpersonen Aeneas leder efter sin far Anchises i dødsriget, og ved ankomsten hertil ser han Lethe og beskriver de døde sjæles sammenstimlen ved floden således:

*Om den sværmede folk og slægter i talløse mængder –
Ligesom bier på engen en dag i den klareste sommer
Flyver fra blomst til blomst og drages i flokke til hvide
Liljers bægre; det surrer og summer ud over sletten*¹⁸

Ifølge Lise Tillge¹⁹ har Vergil æren for madonnaliljens latinske navn: *Lilium candidum*, der betyder 'skinnende hvid lilje'. Også den romerske digter Ovid omtaler i sine *Forvandlinger* fra omkring Kristi fødsel 'candida lilia'. Det sker i fortællingen om korn-gudinden Ceres' datter Proserpina, der med magt bortføres til underverdenen af døds-guden Pluto, som har forelsket sig i hende. Her gør han hende til underverdenens dronning. Ceres leder desperat efter hende overalt og lader i sin sorg og smerte al afgrøde gå til. Hun beder Jupiter, der er far til Proserpina, om hjælp. Den får hun, Proserpina kan vende tilbage på den betingelse, at hun ikke har spist noget i underverdenen. Men det har hun, i slotshaven har hun plukket og spist af et granatæble. Resultatet er, at hun kun kan få lov til at være hos sin mor seks måneder om året og skal være de andre seks måneder hos Pluto. Ophavsmanden til hele dette scenarie er Cupido, der har sendt en af sine pile lige i hjertet på Pluto, som falder for denne scene med Proserpina:

*I lunden leger Prosérpina muntert,
plukker buketter af alpevioler og snehvide liljer:
pigelig ivrig fylder hun både sin kurv og sin kjole,
kappes med veninder om at få plukket flest.
I selv samme stund blev hun set, begæret og taget af Pluto.
Så utålmodig var han som elsker*²⁰.

Da romerne i 1. årh. e. Kr. ekspanderede nordpå, tog de madonnaliljeløg med sig, og disse løg nåede helt til England. De har formentlig være brugt undervejs af den romerske hær til behandling af diverse lidelser som f.eks. ligtorne. Dioskorides, der egentlig var græker, var læge for den romerske hær og rejste rundt sammen med de romerske legioner, og han har sikkert brugt liljeløg i sin behandling efter de forskrifter, som man kan læse om i hans *De materia medica*. Han anbefaler dem som sårhelingsmiddel, mod forbrændinger, bylder og forvridninger²¹.

De tidlige kristne

Da romerriket forfaldt i 400-tallet, forsvandt begejstringen for blomster. De tidlige kristne stemplede brugen af dem som dekadent og hedensk. Historien om Juno taget i betragtning og de associationer, den fremkalder, er det måske heller ikke så underligt.

Der gik flere århundreder, før blomster og dermed også liljen igen blev taget til nåde i bredere sammenhæng. Helt forsvandt de selvfølgelig ikke, munkene dyrkede dem i deres klosterhaver som nytte- og lægeplanter, og i begyndelsen af 700-tallet tog den engelske benediktinermunk, 'venerable' Bede, der levede fra o. 672 til 735, madonnaliljen til sig og gjorde den til symbol på jomfru Marias ubefangethed²². Det var han ikke den eneste kristne munk, der gjorde, og snart blev madonnaliljen en del af den Maria-kult, der allerede havde taget sin begyndelse i det 5. årh. Man begyndte at dyrke den til brug for alterdekoration, og i kristen ikonografi bliver den fra nu af uløseligt knyttet til Maria. F.eks. bliver den standardinventar som symbol i senmiddelalderens, renessancens og mange senere bebudelsesbilleder.

Fig. 7. Udsnit af Simone Martini: *Bebudelsen med helgenerne Ansanus og Margaret og fire profeter*, 1333 Uffiziene, Firenze.

Karl den Store

I slutningen af 700-tallet satte Karl den Store, der kåredes til kejser af Det tysk-romerske Rige i år 800, en række reformer i gang – også på beplantningsområdet. Det gav den videre udbredelse af liljer og andre planter i Europa et stort skub fremad. Hans forordning *Capitulare de villis* rummer en planteliste på 73 læge-, krydder-, køkkenurter og pryddplanter, som skulle plantes på alle hans krongodser. Forbilledet var formentlig både den senromerske have, de arabiske haver, han havde fået kendskab til på korstog til det mauriske Spanien, og klostrenes urtehaver. Formålet med plantelisten var at forbedre livskvaliteten, fordi den medicinske forsyning i riget var brudt sammen, da romerne måtte trække sig tilbage i 400-tallet. Plantelisten, der sandsynligvis er sammensat ud fra antikke kilder og er den tidligste i Nordeuropa, omfatter bl.a. liljer, roser, iris og valmuer. Listen omtaler kun 'lilium', dvs. madonnaliljen²³.

Tidens haver var nyttehaver, og mange af planterne var lægeurter. Liljen blev da også først og fremmest brugt som lægeplante, selv om man formentlig også har anvendt den til liturgiske formål. Det var derfor helt i tidens ånd, at gartneren på Karl den Stores kron-godser samtidig var apoteker. Han havde sit eget hus, som blev opvarmet om natten for at beskytte frø og løg mod frost. Al denne fornuft udelukkede dog ikke, at der også var megen overtro forbundet med brugen af forskellige planter. Bl.a. anbefalede det i forordningen, at der skulle plantes husløg på tagene som beskyttelse mod lynnedslag. I dag kan man se et eksempel på en Karl den Store-urtehave i Aachen i Tyskland, anlagt i 1965²⁴.

Madonnaliljen indgår i mange kristne myter og legender. En af de tidlige kristne liljefortællinger er knyttet til den engelske præstelærde, Alcuin af York, som Karl den Store i 782 hentede til Aachen, hvor han kom til at lede Karl den Stores hofskole, der blev et af de mest betydningsfulde lærdomscentre i Europa. Alcuin trak sig i 796 tilbage til Tours som abbed, og det fortælles, at hans munkecelle var pyntet med hvide liljer og røde roser – jomfru Marias blomster²⁵.

Karl den Stores rige omfattede det meste af Vesteuropa bortset fra den sydligste del, England og Norden, og mange planter fra det sydeuropæiske område er formentlig nået frem til nordligere egne via krongodserne. Alligevel er det de forskellige munkeordener, deres klostre og især deres missionsvirksomhed, der får størst indflydelse på plantemigrationen fra syd mod nord.

Munkene

Munke rejste allerede tidligt nordpå, bl.a. til England, som de første benedektinere ankom til i 597. Munkene har givetvis ikke alene taget viden med sig fra deres moderklostre sydpå, men også planter, frø, løg og stiklinger, som de har bragt i deres nye nordligere klosterhaver. Klosterhaverne fungerede bl.a. som apoteker, og planterne

dyrkedes derfor hovedsagelig for deres helbredende egenskabers skyld. Det gælder også madonnaliljen, som blev brugt som lidt af et universalmiddel. Munkene var ikke stationære, de rejste frem og tilbage mellem deres moderklostre og deres nye klostre, og nye munke kom til, så der skete hele tiden en cirkulering af ideer, viden og planter, og i løbet af middelalderen opstår der et blomstrende udvekslingsnetværk mellem de europæiske klostre. I klosterbibliotekerne opbevarede man og kopierede eksemplarer af de gamle romerske urtebøger, som blev inspirationskilde og grundlag for middelalderens urtebøger. Ofte er de nye urtebøger ikke meget andet end bearbejdelser eller oversættelser af de gamle.

Liljen var blandt de planter, de tidlige munke bragte med sig, den omtales både i beplantningsplaner, plantelister og litteratur fra det 9. og 10. årh. F.eks. indgår der liljer og iris i det schweiziske benediktinerkloster St. Gallens beplantningsplan for klosterhaven fra o. 820, liljen omtales på den engelske abbed Aelfrics liste over 200 planter fra 995²⁶, og den prises i den tyske benediktinerabbed Walahfrid von Strabos digt 'Hortulus' i *Liber de cultura hortulorum* fra o. 827, hvor han skildrer sine iagttagelser og erfaringer fra klosterhaven i Reichenau ved Bodensøen.

Strabos have er en apotekerhave med 24 bede med hver deres plante, f.eks. liljer, roser og valmuer. Ligesom tidligere Plinius og Dioskorides anbefaler han liljen som lægemiddel og foreslår, at man drikker liljesaft, hvis man er blevet bidt af en slange, og i det hele taget bruger liljen mod forvridninger og blå mærker. Hvilke dele af liljen man skal bruge og i hvilke mængder, skriver han dog ikke noget om, måske fordi han skriver for andre munke, som kendte til den medicinske brug af madonnaliljen.

Selv om hovedformålet med haven er medicinsk, så er planterne også en nydelse for Strabo, og han nyder at sidde i sin have under et skyggefuldt ferskentræ, mens klosterskolens drenge samler frugt. Hver plante tildeles et afsnit i digtet, og han priser liljen for dens skinnende snehvide farve og dens dejlige duft, der minder ham om skovene i Saba – det gamle oldtidsrige, der omtrent svarer til nutidens Yemen og var kendt for sin handel med røgelse. Ligesom 'venerable' Bede tillægger han liljen en religiøs symbolværdi, den bliver til et symbol på troen, mens rosen bliver et billede på martyrernes spildte blod. 'Pluk rosen i krig, liljen ved fred', skriver han²⁷. I øvrigt findes der i dag i Reichenau en klosterhave, der er anlagt efter digtets ide.

I 1100-tallet skriver den tyske benediktinermonne og abbedisse Hildegard von Bingen (1098-1179), at liljebloomsternes duft glæder hjertet og fører til rette tanker. Man tilskrev i middelalderen dufte en styrkende, helbredende virkning. Duftende blomster var derfor højt skattet, mens de duftløse ofte levede en mere upåagtet tilværelse. Hildegards tanker om planterne, deres egenskaber og medicinske anvendelse er samlet i værket *Physica*. Hun deler her planterne op i tre kategorier: prydplanter, vilde og nyttige planter. Madonnaliljen rubriceres sammen med bl.a. roser, violer og iris

Fig. 8. Illustration fra tidebogen *The Hasting Hours* fra 1400-tallet

i prydblantekategorien²⁸, hvilket dog ikke betyder, at den ikke også har haft nytte-værdi.

Middelalderen igennem er der en livlig pilgrimsaktivitet til valfartssteder som Jerusalem, Rom og Santiago de Compostella i Spanien, hvor apostlen Jacob efter sigende ligger begravet. Undervejs fik pilgrimmene forplejning i klostrene, og det er ikke usandsynligt, at de fik liljeløg med sig – på samme måde som vi har det lille husapotek med, når vi rejser – og på den måde har bidraget til udbredelsen af madonnaliljen. Det samme gælder de korsfarende pilgrimme, som drog ud med bibel og sværd og sikkert har haft liljeløg med tilbage.

Madonnaliljen indgår ikke kun i middelalderens kristne haver. Fra 900-tallet har man kendskab til en islamisk have i det spanske Madinat al-Zahra, der blev grundlagt af kaliffen Abd-al-Rahman 3. mellem 936 og 76 nær Cordoba i Andalusien, der på det tidspunkt var centrum for den vestlige verdens kunst og videnskab. Kaliffen var både religiøs og politisk leder, og haven havde derfor både karakter af religiøs have og hof-

have. Ud over pavilloner, vand og frugttræer var der forsænkede blomsterbede med liljer og roser, men både have og palads blev ødelagt i 1000-tallet af invaderende nordafrikanske berbere²⁹.

Fig. 9. Leonardo da Vinci: Lilje, ca. 1480-85

Liljer til nydelse og pryde

Klosterhaverne var som nævnt først og fremmest nyttehaver, men man benyttede dem også til motion, bøn og fordybelse, og i en beretning fra cistercienserordenens første abbedi i Clairvaux, der blev grundlagt af St. Bernard i 1115, beskrives et af havens områder som et behageligt sted at hvile sig i³⁰. Herfra var skridtet ikke langt til den egentlige prydhave. I 1200- og 1300-tallet begynder prydplanterne at spille en egen rolle, de rykker ud af klosterhavernes religiøse rum og ind i den adelige lysthave. Madonnaliljen dyrkes stadig som lægeplante og Maria-plante, men sammen med rosen er den en af de første planter, der også får status af prydplante i de sekulære blomsterhaver, og snart overføres blomsternes religiøse symbolik til det sekulære felt – rosen som symbol på kærligheden til jomfru Maria bliver til billede på den jordiske kærlighed, liljen som symbol på Marias uberørthed bliver til billede på kvindelig uskyld og renhed.

En af de første beskrivelser af en middelalderlig lysthave stammer fra dominikaneren Albertus Magnus, også kaldet Albert den Store, der var af adelig slægt, født i Schwaben og mest kendt som teolog og filosof. I sin *De vegetabilibus et plantis* fra o. 1260 fremhæver han fordelene ved at have en prydhave til afslapning og hvile. Han opfordrer sine læsere til at nyde planterne for deres skønhed og duft og foreslår, at man rundt om græsplænen planter sødtduftende urter og blomster som lilje, rose, viol, akeleje og iris. I samme åndedræt fraråder han, at man planter træer midt på græsengen, fordi det gør luften usund, og forbipasserende kan få spindelvæv, der væver sig fra gren til gren, i ansigtet³¹.

Madonnaliljen i kunst og litteratur i middelalderen

Madonnaliljens popularitet i religiøst regi i middelalderen betyder, at den spredte sig fra klosterhaverne til kunsten og litteraturen. Man ser den som nådens lilje på dommedagsfremstillinger, i bebudelsesscener på senmiddelalderlige malerier, et motiv, der eksploderer i renaissance, hvor madonnaliljen næsten altid er til stede, enten i hånden på ærkeenglen Gabriel eller i en vase mellem ham og jomfru Maria. Den findes på illustrationer i tidens bønnebøger, hvor den ofte afbildes i en lille lukket have – en 'hortus conclusus' – der indgår i den religiøse symbolik. Et af de kendteste malerier af en sådan 'hortus conclusus' er 'Paradisets have' fra o. 1410 af en ukendt tysk kunstner fra Rhin-området. Maria sidder her i en muromkranset have, der formentlig har den adelige have som forbillede, og læser i en bog omgivet af helgener og forskellige symbolladede blomster, bl.a. den hvide madonnalilje. Midt i idyllen gemmer der sig et memento – i form af dels et dødt dyr, dels en abe, der i symbolikken repræsenterer menneskets vrængbillede.

Fig. 10. *Paradisets have*, maleri af ukendt tysk kunstner fra Rhin-området, ca. 1410, Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main.

Madonnaliljen bliver også inventar i den verdslige digtning – bl.a. hos de omvandrede tyske Minnesänger i deres høviske tilbedelse af den adelige kvinde og i den engelske digter Geoffery Chaucers *Canterbury tales* fra 1387. Undertiden bruges den på grund af sin rene hvide farve, undertiden på grund af sin tilknytning til jomfru Maria og dermed til renheden og uskylden.

Chaucer bruger liljen som billede på den hellige martyrinde Cecilia. Cecilia var en ung romersk kvinde fra 200-tallet, der selv om hun havde viet sig til Kristus og jomfrueligheden blev gift bort. Ligesom jomfru Maria ønskede hun sig et rent og ubesmitet liv. På bryllupsnatten fortæller hun sin mand, Valerian, at hendes skytsengel vil dræbe ham, hvis han rører hende. Hun får ham omvendt til kristendommen, og han lider senere martyrdøden. Selv bliver hun også pågrebet. Da hun nægter at afsværge sig kristendommen, dømmes hun til døden i kogende vand. Det påvirker hende ikke, og hun overlever også i første omgang tre forsøg på halshugning. Tre dage efter dør hun dog³². Chaucer kalder hende 'Heaven's lily', 'Symbol of pure and virgin chastity'³³.

Madonnaliljen i Danmark

I Danmark møder man første gang liljen i Roskilde-kanniken Henrik Harpestrængs *Danske Lægebog* fra o. 1300. Harpestreng var læge – muligvis livlæge for Erik Plovpenning – og interesserede sig derfor naturligvis først og fremmest for liljens og andre urters medicinske egenskaber. Før munkene i 1100-tallet grundlagde deres klostre, var der i Danmark ikke nogen egentlig have dyrkning, selv om arkæologiske fund har vist, at der fandtes en række haveplanter helt tilbage i både bronzealderen, jernalderen og vikingetiden³⁴. Man kendte kun til kvan- og kålgårde. Havde man brug for lægemidler, brugte man vildtvoksende urter, som man samlede ind ude i naturen³⁵. Munkene bragte mange nye planter med sig fra deres hjemlande i Tyskland, England og Frankrig – planter som nu er helt selvfølgelige i vores haver, men som dengang var nye og uprøvede, og flere har sikkert ikke kunnet trives i vores klima.

Munkene har højst sandsynlig haft madonnaliljen med til Danmark, og selv om Harpestreng ikke kan tages som sandhedsvidne for dens forekomst her i landet, da hans værk i høj grad bygger på oversættelse og bearbejdning af udenlandske urtebøger, må man antage, at madonnaliljen også har været en del af plantesortimentet i de danske klosterhaver. I dag kan man se den sammen med andre af middelalderens planter i de genskabte klosterhaver rundt omkring i landet – f.eks. ved Esrum og Øm Kloster, grundlagt hhv. o. 1150 og 1172. Der har formentlig været mange madonnaliljer i Øm Klosters urtehave, for klosteret fungerede som apotek og 'sygehus' for hele egnen. Madonnaliljens symbolske betydning ser man her også i klosterets konventssegl, hvor jomfru Maria bærer en lilje i sin højre hånd³⁶.

Madonnaliljen var længe alene på scenen i Danmark. Helt frem til 1800-tallet

kendte man foruden madonnaliljen kun tre liljer, nemlig kransliljen (*L. martagon*), safranliljen (*L. bulbiferum* ssp. *Croceum*) og tyrkisk lilje (*L. chalcedonicum*), der alle først omtales i skriftlige kilder i 1600- og 1700-tallet.

Fig. 11. Dommedagsscene med nådens hvide lilje i Keldby kirke på Møn, Elmelundemesteren o. 1500.

Fra 1400-tallet optræder madonnaliljen på kalkmalerier i de danske kirker – undertiden som bebudelseslilje mellem ærkeenglen Gabriel og jomfru Maria, men først og fremmest som nådens lilje i dommedagsfremstillinger. I den verdslige litteratur møder man den f. eks. i folkevisen 'Jomfruen i Fugleham', hvor den sammen med rosen signalerer uskyld og barndom:

*Jeg sad over min faders bord,
jeg legte med roser og liljer;
min stedmoder kom der gangendes fram (dvs. gående),
det var ikke med hendes minde (dvs. tilladelse)⁵⁷.*

Stedmoderen, der minder om eventyrverdenens onde stedmoder, forvandler den unge og uskyldige jomfru til en nattergal, og hun forløses først og bliver til den 'skønneste jomfru', da en ung ridder viser hende sin uselviske kærlighed ved at rive en luns kød ud af sit bryst for hendes skyld.

Navnehistorie og navneforbistring

Madonnaliljens slægtsnavn er *Lilium*, et navn der menes at stamme fra græsk *leirion*³⁵, og som helt op i 1500-tallet optræder som synonymt med madonnaliljen. Plinius kalder den for *lilium*¹². Harpestreng taler ligesom Plinius kun om *lilium* og lilje – eller *lylium* og *lyliæ*, som han kalder den³⁸ – og mener dermed formentlig madonnaliljen. Den anvendelse, han tilskriver den, svarer i hvert fald til beskrivelsen af dens medicinske egenskaber hos bl.a. Dioskorides og Plinius.

Til langt op i 1400-tallet finder man kun betegnelsen 'lilje', som så i 1500-tallet udvides til 'hvid lilje'. Det navn finder man i lægen Henrik Smiths urtebog *En skøn og lystig urtegaardt*³⁹ fra 1546. Spørgsmålet er, om der er en grund til, at liljen nu udstyres med et beskrivende adjektiv. Det kan være en tilnærmelse til det latinske *candidum*. Det kan også være for at skelne den fra anderledesfarvede liljer, selv om vi i Danmark skal helt frem til omkring midten af 1600-tallet, før vi støder på kranliljen (*L. marta-*

Fig. 12. Madonnaliljen i Simon Paullis *Flora Danica*, 1648

gon) og safranliljen (*L. bulbiferum* ssp. *Croceum*), som første gang omtales i 1647 i Hans Rasmussøn Blocks *Horticultura Danica*⁴⁰, der er den ældste danske havebog, og i 1648 hos Simon Paulli i hans urtebog *Flora Danica*. Lise Tillge⁴⁵ mener, at kranliljen muligvis har været kendt allerede i middelalderens danske klosterhaver og kan være kommet dertil med de hjemvendende korsfarere eller med munkene. Henrik Smith kan derfor i princippet have kendt den, selv om den ikke indgår i hans lægebog, men det kan skyldes, at han ikke har tilskrevet den nogen medicinske egenskaber. En tredje mulighed er, at han bruger adjektivet for at skille den hvide lilje ud fra de gule og blå liljer, som optræder i hans urtebog⁴¹. Disse er dog snarere iris, der tidligere også blev kaldt liljer. En reminiscens heraf har man i det folkelige navn sværdlilje, som ganske vist ikke bruges så meget i dag. Men i Tyskland kaldes iris ofte for 'Schwertlilie'.

Helt op i 1800-tallet er betegnelserne lilje og hvid lilje fremherskende, det er først her *L. candidum*s nuværende folkekære navn madonnalilje træder ind på scenen. Fra 1800-tallet får den nemlig konkurrence fra andre hvide liljer, der bl.a. kommer fra Østen, og man får derfor brug for at kunne skelne mellem de forskellige hvide liljer. Navnet madonnalilje var nærliggende, da den fra tidlig europæisk middelalder har været nært knyttet til jomfru Maria. Det nye navn introduceres af Victoria-tidens England, men er ifølge Johan Lange⁴² ikke registreret før 1914 i Danmark. Her er det først med kongeliljens indtog, at navnet 'hvid lilje' helt forsvinder. Kongeliljen introduceres her i landet på det kommercielle marked i 1928, og endnu i 1907 støder man i *Haven* og i 1922 i plantekataloger på 'hvid Havelilje' som betegnelse for madonnaliljen.

Også andre af kristendommens skikkelser har lagt folkeligt navn til *L. candidum*: Kristus, ærkeenglen Gabriel, Johannes Døberen og helgenen St. Jakob – en af apostlene – som i Danmark også er identisk med St. Ib. I første halvdel af 1900-tallet møder man 'gabrielslilje'⁴³, 'Hvid Sankt Hanslilje' – opkaldt efter Johannes Døberen – 'hvid kristlilje', 'opstandelselilje' og 'gravlilje'⁴⁴. Madonnaliljen er ofte af digtere blevet knyttet til Kristi opstandelse, og det har smittet af på de folkelige navne. Allerede i 1594 finder man det folkelige navn 'Sankt Jacobsililje'⁴⁴, og i 1648 nævner Simon Paulli⁴⁵ 'S. Ibslilje' som et af dens navne – formentlig fordi blomstringen falder omkring St. Jakobs/Ibs dag den 25. juli.

Paulli har også andre mere omstændelige navne for madonnaliljen: 'Gemeen hvid Lillie med Blomster som staar ranck op i Vejret'. I mangel af et entydigt og fælles klassifikations- og navngivningssystem fik planterne ofte beskrivende latinske navne. Paulli har her oversat det latinske navn '*Lilium album flore erecto & vulgari*'⁴⁵. De latinske navne var dog endnu ikke fællesgods. Samme plante kunne optræde under meget forskellige latinske betegnelser. I det berømte tyske florilegium *Hortus Eystettensis* (dvs. haven i Eichstätt) fra 1613 gemmer der sig en almindelig madonnalilje bag navnet 'Sultan Zambach Martagon Constantinopoli, tanum flore albo'⁴⁶.

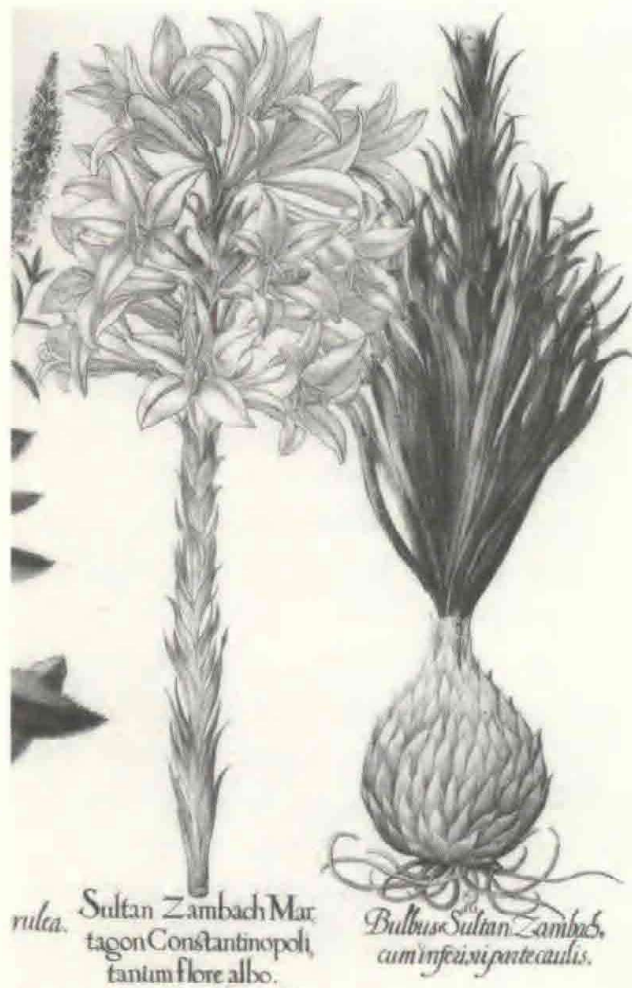

Fig. 13. *Lilium candidum*
i Hortus Eystettensis, 1613

rulca. Sultan Zambach Mar-
tagon Constantinopoli,
tantum flore albo.

Bulbus Sultan Zambach,
cum inflexis parte caulis.

Konstantinopels indtog i navngivningen spejler den historiske udvikling. Det er der ikke noget mærkeligt i. Planternes europæiske historie er et langt stykke hen ad vejen en spejling af Europas historie, dets religiøse ideologier og missionsvirksomhed, dets ekspansioner, krige, opdagelser, teknologiske landvindinger og statusjagt. I 1453 falder det kristne Konstantinopel (nu Istanbul) til tyrkerne, men i slutningen af 1550erne etableres der diplomatiske forbindelser mellem sultanatet og kejserhoffet i Wien. Det resulterer i en sand strøm af hidtil ukendte blomsterløg, som vestlige ambassadører sender fra Konstantinopel til Wien, hvorfra de spredes til andre byer i Europa. Anemoner, hyacinter, liljer, kejserkroner og især tulipaner skaber furore i planteverdenen og bliver tildelt hæderspladser i krukker og haver.

Allerede i 1597 kalder John Gerard madonnaliljen for 'white Lilly of Constantinople'⁴⁷. I Frankrig er Konstantinopel blevet hængende i det folkelige navn 'lis de Constantinople'. I og for sig er det også et mere sigende navn, da Tyrkiet jo er et af madonnaliljens naturlige voksesteder. Om Konstantinopel har sneget sig ind i navn-

givningen, fordi man allerede dengang var klar over, at liljen voksede vildt i området, fordi man modtog madonnaliljeløg derfra, eller om det bare skyldes, at alt hvad der lugtede lidt af Konstantinopel var spændende og eksotisk, står hen i det uvisse.

Betegnelsen *lilium* og lilje har dog ikke entydigt været forbeholdt madonnaliljen. Plinius anvender også betegnelsen 'lilium' om nogle purpurfarvede liljer (*lilia purpurea*). Han skriver, at de blomstrer om efteråret og også kaldes 'narcissus'¹². Også Dioskorides²¹ fortæller, at der efter sigende findes liljer med purpurfarvede blomster. Hos Simon Paulli i 1600-tallet er 'lilium purpureum' identisk med safranliljen⁴⁸. Ifølge Plinius findes der endvidere en hvid og en lys grøn variant. Det er uklart, hvilke planter Plinius og Dioscorides specifikt tænker på, men det er næppe hverken liljer eller narcisser.

Slægtsbetegnelserne er helt op i 1700-tallet flydende, og det kan derfor undertiden være svært at identificere planterne i de gamle læge- og urtebøger. Set med moderne øjne er der ofte stor navneforvirring. Endnu i middelalderen kaldes liljer undertiden narcisser, og Simon Paulli opregner ved sin illustration af kransliljen (*L. martagon*) en række latinske navne for denne lilje, f.eks. 'hemerocallis'⁴⁹. Hos John Gerard hedder *Fritillaria persica* 'Persian Lilies' (1597)⁵⁰, og i plantelisten fra 1648 fra Lustgarten Hessen i Tyskland omtales de som 'lilium persicum'⁵¹. Først med Carl von Linnés *Species Plantarum* fra 1753 kommer der en rimelig ensartet klassifikation og navnebetegnelse. Det er også først med Linné, at madonnaliljen får fastlagt sit nuværende botaniske navn: *Lilium candidum*. Simon Paulli taler f.eks. om 'Lilium album'⁴³. Men selv efter Linné har planter skiftet ikke bare navn, men også slægtstilhørsforhold, f.eks. klassificeredes *Cardiocrinum giganteum* indtil for godt 100 år siden som en liljeart, hvilket der i øvrigt stadig er spor af i dens mere folkelige navn: kæmpelilje.

Den videre historie

Liljernes kulturhistorie i Europa er frem til renæssancen næsten identisk med madonnaliljens, først med senmiddelalderen træder andre af de europæiske liljer for alvor ind på scenen, bl.a. i billedkunsten. Fra renæssancen og frem begynder ikke-europæiske liljer at indtage haverne – først de amerikanske i kølvandet på de store opdagelser i slutningen af 1400-tallet og senere de asiatiske, da Kina og Japan i 1800-tallet åbner for handel med Europa. Men det er en anden fortælling i liljens lange kulturhistorie. Der er også andre spændende fortællinger om liljens brug i kropsplejen, som parfume, medicin og fødemiddel, dens betydning i mytologien og kristendommen, dens politiske anvendelse, dens rolle i kunst og litteratur og dens sociale liv. Men det er som sagt en anden historie.

Noter:

- 1 Lange, Johan, 1994. *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark. Indtil midten af 1900-tallet*, (København: Jordbrugsforlaget), s. 192
- 2 *Leaves from Gerard's Herball*, 1969 (New York: Dover Publications, Inc.), s. 57
- 3 Jekyll, Gertrude, 1994 (1901). *Lilies for English Gardens* (Woodbridge: Antique Collector's Club), s. 34
- 4 Beuchert, Marianne, 2001. *Symbolik der Pflanzen. Von Akelei bis Zypresse* (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag), s. 183
- 5 Wilson, P., 2002. *Funerary art – mysteries of the living and dead through art. Resources for teaching in world art.* (http://artworld.uea.ac.uk/teaching_modules/egypt/funerary_art/mysteries/welcome.html)
- 6 Hennig, Gerhard /Neumann, Herbert, 1991. *Freude an Lilien* (Radebeul: Neumann Verlag), s. 9
- 7 Hobhouse, Penelope, 1997. *Plants in Garden History* (London: Pavilion), s.17
- 8 Hobhouse, Penelope, 2003. *Gardens of Persia* (London: Cassell Illustrated), s. 48
- 9 Det er uvist, om disse haver overhovedet har eksisteret.
- 10 Due, Otto Steen, 1999. *Homers Illiade på Dansk*, XV sang s. 232 og XIII sang, s. 217 (Viby J.: Klassikerforeningens Kildehæfter)
- 11 Højsangen 6.2, 2000. *Bibelen* (København: Det Danske Bibelselskab), s. 602.
- 12 Pliny: *Natural History VI* (The Loeb Classical Library), s. 253-255,
- 13 Pliny: *Natural History VI* (The Loeb Classical Library), s. 177-181,
- 14 Hobhouse, Penelope, 1997. *Plants in Garden History* (London: Pavilion), s. 25
- 15 Bowe, Patrick, 2004. *Gardens of the Roman World* (Los Angeles: Frances Lincoln), s. 48
- 16 Schmidt, Margarethe, 2000. *Warum ein Apfel, Eva. Die Bildsprache von Baum, Frucht und Blume* (Regensburg: Schnell + Steiner) s. 112.
- 17 Hennig, Gerhard /Neumann, Herbert, 1991. *Freude an Lilien* (Radebeul: Neumann Verlag), s.10
- 18 Due, Otto Steen, 1996. *Vergils Aeneide på danske vers*, VI vers 706-709 (Viborg: Centrum), s. 184
- 19 Tillge, Lise, 1967. *Primitivformer af udvalgte arter inden for liliales og deres forhold til de respektive kulturformer, historisk, botanisk og cytologisk belyst* (Licentiatopgave i havebrugsbotanik ved KVL)
- 20 Due, Otto Steen, 2001. *Ovids Forvandlinger på danske vers*, 5. sangvers 39 (Gylding: Centrum), s. 157.
Det er en variant af den græske myte om Demeter, Kore/Persefone og Hades. 'Snehvide liljer' hedder i den latinske udgave 'candida lilia'.
- 21 Dioscurides aus Anazarba, Pedanius, 2002. *Fünf Bücher über die Heilkunde. Aus dem griechischen übersetzt von Max Aufmesser* (Hildesheim: Georg Olms Verlag AG), s. 200
- 22 Campbell-Culver, Maggie, 2001. *The Origin of Plants*, (London: Headline), s. 20
- 23 *Capitulare de Villis, Güterverordnung Karls des Grossen*, 2005. *Düppeler Lexikon.* (<http://www.dueppel.de/lexikon/capitulare.htm>)
- 24 *Der Karls Garten in Aachen-Melaten* (<http://www.biozac.de/biozac/capvil/karlgart.htm>)
- 25 Hobhouse, Penelope, 1997. *Plants in Garden History* (London: Pavilion), s. 73
- 26 Campbell-Culver, Maggie, 2001. *The Origin of Plants*, (London: Headline), s. 20
Liljen omtales i Aelfrics *Glossary to Grammatica Latin-Saxonica*.

- 27 Hortus des Walahfrid Strabo. (<http://www.uniduisburg.de/Institute/CollCart/hortus/strabo/Hortus.htm>)
Rose – *Rosa gallica*
(<http://www.uni-duisburg.de/Institute/CollCart/hortus/strabo/d-rosa2.htm>)
Den tyske tekst lyder: 'Pflücke Rosen im Streite und brich frohe Lilien im Frieden'.
- 28 Hobhouse, Penelope, 2002. *The Story of Gardening* (London, New York, Munich, Melbourne, Delhi: Dorling Kindersley), s.110
- 29 Hobhouse, Penelope, 1997. *Plants in Garden History* (London: Pavilion), s. 49
- 30 Hobhouse, Penelope, 2002. *The Story of Gardening* (London, New York, Munich, Melbourne, Delhi: Dorling Kindersley), s.111
- 31 Hobhouse, Penelope, 2002. *The Story of Gardening* (London, New York, Munich, Melbourne, Delhi: Dorling Kindersley), s.105
- 32 <http://www.academyofsaintcecilia.com/vox/stcecilia.htm>
- 33 Chaucer, Geoffery: 'The Second Nun's Tale', *Canterbury tales*
(<http://www.geocities.com/CollegePark/Hall/1170/chaucerhtml/modsecnun.html>)
- 34 Lange, Johan, 2003. De tidligere haver og bevoksninger ved Esrum kloster og deres historier. Fortjente abbed Vilhelm sit 1900-tals tilnavn Danmarks Havehelgen?, *Fra kvangård til humlekule* nr. 33 (Havebrugshistorisk Selskab) s. 38
- 35 Tillge, Lise, *Primitivformer af udvalgte arter inden for liliales og deres forhold til de respektive kulturformer, historisk, botanisk og cytologisk belyst* (Licentiatopgave i havebrugsbotanik ved KVL)
- 36 Lind, J./Garner, H.N., 1993. *Klosterhaven i Øm* (Øm Kloster Museum), s. 8 og 39
- 37 Jomfruen i fugleham strofe 16 – in: Lorenzen, Jørgen, 1978. *Folkeviser* (København: Gyldendal), s. 119
- 38 Henrik Harpestrengs *Danske Lægebog fra det trettende Aarhundrede* (Kjøbenhavn: Thiele, 1826)
- 39 *En Skøn lystig ny Urtegaardt* – in: Henrik Smiths *Lægebog I-VI*. (Leutershausen: Rosenkilde og Bagger, 1976) s. 96,
- 40 Hans Rasmussøn Blocks '*Horticultura Danica*'. *Ældste danske havebog* (Århus: Fotografisk genoptryk, Wormianum, 1984), s. 101-102
- 41 *En Skøn lystig ny Urtegaardt* – in: Henrik Smiths *Lægebog I-VI* (Leutershausen: Rosenkilde og Bagger, 1976), s. 86-87
- 42 Lange, Johan, 1959. *Ordbog over Danmarks Plantenavne* (København: Ejnar Munksgaards Forlag), sp. 858-59
- 43 Brøndegård, V.J. 1978. *Folk og Flora. Dansk etnobotanik* (Tønder: Rosenkilde og Bagger), s.185,
- 44 Lange, Johan, 1959. *Ordbog over Danmarks Plantenavne* (København: Ejnar Munksgaards Forlag), sp. 858
- 45 Paulli, Simon: *Flora Danica. Det er: Dansk Urtebog, Første og Anden Part* (Rosenkilde og Bagger, 1971), pag. 271
- 46 *The Garden at Eichstätt*, 2001. (Köln, London, Madrid, New York, Paris, Tokyo: Taschen), s. 65
- 47 *Leaves from Gerard's Herball*, 1969. (New York: Dover Publications, Inc.), s. 57
- 48 Paulli, Simon: *Flora Danica. Det er: Dansk Urtebog, Første og Anden Part* (Rosenkilde og Bagger, 1971), pag. 74

- 49 Paulli, Simon: *Flora Danica. Det er: Dansk Urtebog. Illustrationer* (Rosenkilde og Bagger, 1971), s. 271
- 50 *Leaves from Gerard's Herball*, 1969. (New York: Dover Publications, Inc.), s. 59
- 51 Royer, Johann, 1648. (Hanelt, Peter; Krausch, Hans-Dieter (John Harvey, Alfred Bartsch), 1999. *Der Lustgarten des Johann Royer*. (Magdeburg : Scriptum))
(<http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/volltexte/2004/4460/pdf/Pflanzenliste.pdf>)